

Любов Шара

ТАКСАЦІЯ ПРОДУКТІВ ХАРЧУВАННЯ У ВОЄННИЙ ЧАС (НА ПРИКЛАДІ РОБОТИ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ МІСЬКОЇ ДУМИ 1916 р.)

Йдеться про важливий напрям роботи Чернігівської міської думи у роки Першої світової війни – таксацію продуктів харчування; показано динаміку цін упродовж зими-осені 1916 р. на прикладі продажу м'яса і хліба.

Ключові слова: міська дума, торгівля, продукти харчування, таксація.

Глибока економічна криза, що охопила українські міста Російської імперії в роки Першої світової війни, порушила усталений ритм господарсько-побутової роботи міського громадського управління. Актуалізувалася низка нових невідкладних завдань. Першочергово доводилося дбати про належне забезпечення військових частин, поранених, біженців, родини мобілізованих, облаштовувати шпиталі, установи, навчальні заклади, евакуйовані із західних губерній. Надзвичайної ваги набула проблема регулювання цін на продукти харчування з метою попередження спекуляції. Зумовлювалося це тим, що у містах Лівобережжя, віддалених від лінії фронту, стрімко зростало число жителів через вимушену міграцію, спричинену труднощами воєнного часу. За підрахунками В. І. Качмалої, незважаючи на мобілізацію чоловіків, людність Лівобережної України, станом на 1916 р., збільшилася на 244 тис. осіб порівняно з 1907 р. або на 428436 осіб порівняно з 1897 р.¹ Не винятком була і Чернігівська губернія, де на середину 1916 р. чисельність населення зросла на 36 тис. осіб тільки за рахунок біженців із Люблінської, Варшавської (понад 25 тис. осіб.), Ковенської, Холминської і Львівської губерній². «Біженця або виселенця, – писалось у місцевій пресі, – зустрінеш не лише у місті, але і в будь-якому селі губернії». Безпосередньо у Чернігові проживали понад 4,5 тис. біженців³. Долучивши до них військових, поранених, полонених, які прийшли у пошуках роботи чи кращого життя, то на початок 1916 р. число жителів губерньського центру сягнуло позначки 75 тис. осіб⁴.

Природно, що за таких демографічних змін неабияк на часі виявилася цінова доступність продуктів харчування для населення. Якими критеріями послуговувалися представники міського самоврядування, здійснюючи таксацію, та якою була динаміка цін? Відповідь на це питання потребує окремого дослідження. Вже вивчалися деякі аспекти життєдіяльності міста у роки Першої світової війни, скажімо, заходи губерньської та муніципальної (земської і міської) влади щодо опікування біженцями, малозабезпеченими родинами, постачання продовольства, палива, фуражу, виконання державних замовлень для армії і т. п.⁵ Утім, студії мають загальний характер, автори ставили інші цілі, тому, власне, про діяльність чернігівського самоврядування йдеться фрагментарно. Мета нашої розвідки полягає у тому, щоби проаналізувати процес регулювання цін на продукти харчування як важливий вектор роботи міського громадського управління в умовах війни. Задля цього скористаємося діловодною документацією міської думи та управи, продукуюваною 1916 р., коли все більших обертів набувала економічна криза.

Перш ніж реалізовувати поставлену мету, варто зауважити, що персональний склад Чернігівської міської думи – розпорядчої інституції самоврядування – нараховував

© Шара Любов Миколаївна – доцент кафедри історії Центрально-Східної Європи Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

60 гласних і 8 кандидатів до них⁶. Виконавчим органом була управа. Очоловав думу та управу міський голова Аркадій Верзилов⁷.

Для представників громадського управління міста було вкрай актуальним своєчасне й належне продовольче забезпечення населення. Продукція сільського господарства, як і промислового комплексу, поглиналася військовими потребами. Як зазначив О. П. Реєнт, тоді найбільшим споживачем хліба та інших харчових продуктів стала армія, чисельність якої безупинно зростала⁸. Продовольчі реквізиції звужили асортимент, а головне, обсяги сільськогосподарських поставок на міські базари. На засіданні думи від 27 січня 1916 р. констатували: «нині Чернігів переживає кризу на деякі продукти харчування (цукор, борошно, олію та інші). Невеликі запаси цих товарів значно зросли в ціні»⁹.

Поза тим, на тлі систематичних мобілізацій спостерігалось різке звуження ринку праці в сільському господарстві. За підрахунками О. П. Реєнта, 61% працездатних селян забрали на фронт. Брак робочої сили уповільнив виробниче життя у селах, скоротилися розміри господарств, кількість худоби, що в кінцевому результаті призвело до мінімізації виробництва продуктів. Станом на 1916 р., посівні площі в Україні зменшилися на 1,9 млн. десятин порівняно з 1913 р., а валовий збір сільськогосподарської продукції – відповідно на 200 млн. пудів (27%). Селянин працював в основному, щоб прохарчувати родину¹⁰.

Зменшення пропозиції продуктів землеробства і тваринництва дало поштовх зростанню їхньої вартості. У Чернігові міському самоврядуванню доводилося докладати зусиль, аби регулювати ціни, знаходити додаткові кошти й можливості для підтримання життєвого рівня населення. «Багато з продуктів першої необхідності, – йшлося в одній з постанов думи, – м. Чернігів має місцеві: м'ясо, картоплю та інші й завдяки цьому значним чином полегшується продовольча справа, так як... було би неможливим забезпечити жителів усіма продуктами першої необхідності»¹¹. Попри це, для належного продростачання позичили 10 тис. руб. у Чернігівському відділенні державного банку під заставу цінних паперів продовольчого капіталу Чернігівського міщанського товариства. За гроші придбали по 3 вагони пшеничного і житнього борошна, 4 вагони ячменю¹². Продукцію реалізували через магазини Товариства споживачів за цінами, визначеними продовольчою комісією міської думи. Варто зазначити, що рішення про кредитування приймалися з певним острахом. Станом на 1 січня 1916 р., зовнішні борги Чернігова становили 550963 руб. 80 коп.¹³ Останню позику мали погасити 2 квітня 1944 р.¹⁴

Подорожчання продовольства, з одного боку, справді зумовлювалося об'єктивними чинниками воєнної доби, але з іншого – ціни зростали штучно через прагнення наживи. На третьому році війни міський споживач утратив на користь посередників лише на кожному фунті пшеничного хліба по 0,1 руб.¹⁵ Закупівельна ціна кілограма цукру-рафінаду, приміром, становила 7 руб., а продавався на ринках по 8,1 руб., цукор-пісок – відповідно 5,6 руб. і 6,3 руб. за кілограм, борошно – 15,5 і 19,5 руб., олія соняшникова – 8 і 12 руб., сіль – 0,6 і 1,2 руб. Прибутки комерсантів коливалися у межах 11,6 – 2000%¹⁶. За таких обставин на одному із засідань Чернігівської думи гласний І. Тудоровський запропонував організувати спеціальну комісію, залучивши і представників поліції, котрі би реквізували продукти харчування у торговців-спекулянтів. Забрати усі запаси хлібних виробів, солі, сіна, дров і передати їх у розпорядження громадських установ і кооперативів.

Ініціювання І. Тудоровського зацікавило думців, тому вони доручили проаналізувати суть справи продовольчої комісії. Проте члени останньої вважали на той момент реквізицію занадто радикальним методом. «У Чернігові, – мовилося в ухвалі, – порівняно з іншими містами... ні відчутного браку продуктів харчування, ні величезної дорожнечі не спостерігається... щоби вдаватися до такого крайнього заходу, як реквізиція або відчуження товарів в одних станів на користь інших – захід цей обопільногострий: як показує досвід він може зумовити і відсутність товарів, і підвищення їх у ціні,... реквізиція, аби досягнути мети, повинна бути загальнодержавною і всеохоплюючою»¹⁷. Дума погодилася з цим, визнавши пропозицію І. Тудоровського недоцільною¹⁸.

Натомість потрібні були адекватні тверді ціни, що задовольняли б і продавців, і

покупців. У циркулярі голови особливої наради обговорення й об'єднання заходів із продовольчої справи вказувалося: «... надзвичайно складне питання визначення справедливих твердих цін на продукти врожаю 1916 року, що не були б збитковими для правильного розвитку сільського господарства, вимагає виключної уваги до себе і всебічного висвітлення, особливо щодо визначення собівартості товару виробника»¹⁹. Таксація мала здійснюватися в першу чергу з урахуванням ключових показників ринкової кон'юнктури – пропозиції і попиту. У січні 1916 р. міське громадське управління отримало циркуляр із Міністерства внутрішніх справ, по суті, своєрідну пам'ятку, якою необхідно керуватися при ціноутворенні, « з метою зробити таксу завжди дієвою зброєю зі зростаючою спекуляцією...»²⁰. Зокрема, органи самоврядування повинні мати достатньо продуктів харчування, на які затверджувалися тверді ціни, аби регулювати рівень ринкових; постійно турбуватися про поповнення стратегічних запасів продовольства і предметів першої необхідності; запроваджувати граничні межі передусім на товари, на які Міністерством землеробства оприлюднені тверді оптові ціни; роздрібні ціни не повинні різко поляризувати з оптовими; брати до уваги такси у сусідніх районах; різнити за вартістю місцеві й привезені продукти і, головне, «такса повинна бути еластичною, змінюватися відповідно до обставин, місцевих умов, собівартості товару і повинна бути, таким чином, справедливою ціною для торговців і споживачів»²¹. Як засвідчують архівні матеріали, подорожчання продуктів харчування зумовлювало численні клопотання міських службовців і робітників підвищити заробітну плату, пересічних мешканців – виділити грошову допомогу, що в сукупності з іншими виявами занепаду економіки поступово наближало й кризу муніципального господарства, руйнувало фінансову базу діяльності громадського управління. Тому, здійснюючи таксацію, мусили балансувати між інтересами продавців і покупців, намагаючись досягти паритету.

Підставою для коригування цін на місцевих базарах часто слугували петиції торговців. Вони подавали одноосібні чи колективні клопотання до управи, обґрунтовуючи необхідність збільшення усталеної такси на певний вид продовольства. Як правило, наводилися арифметичні підрахунки витрат і доходів; якщо йшлося про виробничий процес, то наголошувалося на подорожчанні робочої сили, палива, патентів на підприємницьку діяльність, зміні оптових цін і т. п. Часом, згущаючи фарби і вказуючи на виключно збитковість їхньої торгівлі, погрожували зникненням того чи іншого продовольства з чернігівських ринків.

Управа передавала клопотання комерсантів на розгляд продовольчої, кошторисної чи ринкової комісії, члени яких детально перевіряли отриману інформацію, ухвалювали рішення й вербалізували його на засіданні думи. Гласні обговорювали почуте і, як переконують запротокольовані виступи, засвідчували свою обізнаність з ціновою політикою у сусідніх населених пунктах і губерніях, оптовими цінами на продовольство і предмети першої необхідності, собівартістю продукції місцевих виробників, купівельною спроможністю населення. Щоправда, періодично виникали гострі дискусії, оскільки зачіпалися інтереси підприємців, електорату думців або ж і власної торгівлі. Адаже з-поміж гласних була частка тих, хто мав виборчі права й делегувався на підставі патентів на торгово-промислову діяльність.

Визначені думою такси передавалися губернатору для узаконення, опісля того оприлюднювалися. Допоки думські ухвали не набули чинності, торговці могли оскаржити їх перед губернатором. Той у разі потреби адресував скаргу членам губернського із земських і міських справ присутствія, чий вердикт вважався остаточним. Серед архівних матеріалів зберігаються петиції торговців і постанови губернського присутствія, у яких зазвичай підтверджувалися усталені такси. Натомість позивачів зобов'язували витратитися на оплату двох гербових марок 75-копійкової вартості²².

Важливим був контроль за дотриманням твердих цін. Міністр внутрішніх справ від імені імператора, звертаючись до губернаторів і градоначальників, підкреслював потребу для місцевої влади «у теперішній час найрішучішої і планової боротьби з наростаючим у країні недостойним моментом, що переживається, згвинчуванням цін на продукти першої необхідності». У свою чергу чернігівський губернатор апелював до поліцеймейстера, наказавши «посилити свою наглядову діяльність. Особлива увага при цьому повинна націлюватися на порушення граничних цін, запроваджених міс-

цевими громадськими самоврядуваннями, при таких порушеннях потрібно негайно ухвалити обов'язкові постанови, що переслідують штучне і недобросовісне підняття цін на продукти харчування»²³.

Комерсантам категорично заборонялося самовільно змінювати ціни. Покарання було у вигляді штрафу або анулювання ліцензії на торгівлю. Однак міське громадське управління не мало примусової влади, контролюючі функції покладалися на представників поліції. Зазвичай губернатор підписував відповідне розпорядження про щоденний нагляд за дотриманням такси торговцями. Але стражі порядку часом нехтували тим, виконуючи безліч професійних обов'язків. Навіть очільник губернії мусив визнати, що порушенню твердих цін «сприяє почасти недостатній нагляд із боку поліцейських, обтяженість яких численними обов'язками, зумовленими воєнним часом, перешкоджає їм приділяти цій справі належну увагу»²⁴. Між тим зазначимо: поліціанти не вважали допомогу органам самоврядування своїм пріоритетним завданням, тому знехотя стежили за цінами на базарах. Більше того, самі вдавалися до відвертої сваволі, відлякуючи торговців. Приміром, у березні 1916 р. городовий, користуючись службовим становищем, змушував оптовиків продавати привезене м'ясо майже за безцінь. Інформація про такі безчинства швидко поширювалася, й комерсанти сторонилися чернігівських базарів²⁵.

Скориставшись наративними матеріалами, простежимо динаміку цін на прикладі торгівлі м'ясом і хлібом. Так, 27 січня 1916 р. міська дума постановила, а губернатор затвердив продавати на Старому базарі фунт (400 гр.) першосортного м'яса вгодованої великої рогатої худоби по 18 коп., другосортного – по 16 коп., третьосортного – по 12 коп. М'ясо молоді худоби оцінили відповідно по 15, 13 і 10 коп. фунт. Баранина першого сорту коштувала 13 коп., другого – 11 коп.; свинина – 20 коп. (1 сорт), 18 коп. (2 сорт), голова – 12 коп., варена ковбаса – 30 коп., шинка копчена – 40 коп., варена, без кісток – 60 коп. за фунт. Представники єврейської громади за кошерне м'ясо переплачували 2 коп., оскільки додатково стягувався коробочний збір. На Новому базарі всі види і сорти м'яса продавалися на 2 коп. дешевше²⁶.

Пояснимо, що різниця у таксації продукції на двох базарах зумовлювалася фактором ризику. На Старому ринку збувалося м'ясо худоби, забитої на міських бойнях. Живі тварини й туші ретельно перевірялися ветеринаром. Знаком якості було тавро червоною або синьою (відповідно м'ясо вгодованої і молоді худоби) фарбами. На Новому ж базарі торгували привезеним м'ясом, перевіреним фельдшером. Він не бачив живої худоби, а отже, існувала небезпека помилково клеймувати недоброякісний товар. Рішення про розмежування торгівлі м'ясом на двох ринках ухвалили ще 1914 р. Проте з лютого 1916 р. його відмінили, дозволивши продавати привізне м'ясо і на Старому ринку, бо виник дисбаланс між пропозицією та попитом. Міський ветеринар подав рапорт губернатору, наполягаючи на відміні дозволу. На його думку, транспортоване звідкілясь м'ясо без належної перевірки може спричинити спалах кишкових захворювань. Губернатор адресував подання в медичний відділ губернського правління, але там вирішили все залишити в силі, зобов'язавши натомість ветеринара перевіряти і привезене м'ясо²⁷.

Місцева влада намагалася сприяти постачальникам продовольства, а не створювати перепони. Реально оцінювалася ситуація й усвідомлювалися проблеми на м'ясному ринку. «... на ярмарках, – стверджували гласні, – майже немає худоби на продаж, не буває її і на місцевих базарах. Свиней через подорожчання хлібної продукції відгодовується небагато, і закупити їх в достатній кількості неможливо, тим паче, що в останні роки самі селяни почали торгувати м'ясними продуктами...»²⁸. Тоді ж, 27 січня, на засіданні думи ветеринарний лікар озвучив деякі статистичні дані. У середині грудня 1915 р. на міські бойні приводили стільки худоби, що за один день не встигали забивати, частину залишали на завтра. Потім почалося різке сповільнення, замість 50-60 голів убивали по 20-30. Відповідно зменшення пропозиції зумовило зростання попиту й ціни до 7,6 руб. за пуд (пуд – 40 фунтів – 16,38 кг.) м'яса²⁹. При цьому виступаючий підкреслив: «зменшення забою худоби, що спостерігається на наших бойнях, не є штучно створеним, а це є загальна війна, яка охопила всю Росію, яка нині досягла і Чернігова»³⁰.

Справді, м'ясний дефіцит помічався в усіх містах імперії. Лише в українських гу-

бернях за півтора року війни поголів'я великої рогатої худоби скоротилося на 3 млн.³¹ На початку зими 1916 р. уряд мусив запровадити м'ясоістний закон, згідно з яким протягом трьох днів на тиждень не дозволялося споживати м'ясо і м'ясні продукти, заборонявся їх продаж, зачинялися скотобійні. У такий спосіб мали надію зменшити ужиток м'яса і зберегти худобу. Однак, як твердить О. Л. Вільшанська, очікувані сподівання не підтвердилися. Навпаки, ціна м'яса подвоїлася, на ринках реалізовували несвіжу продукцію, оскільки уповільнився збут; після обмеження продажу м'яса населення активніше купувало яйця, сир, масло, рибу, картоплю, внаслідок чого підвищилася їхня вартість³².

Навесні, у березні, 1916 р., Чернігівська дума постала перед необхідністю переглянути ціни на м'ясну продукцію. Вихідного, недільного дня, 20 березня, на базарах фактично не виявилось м'яса, крамниці навіть не відчинялися. Ринкова комісія, оперативно проаналізувавши суть справи, визначила кілька причин. Ключовим виявився той факт, що військові частини не отримали м'яса від оптовиків. Як і належить військовим, керівництво зреагувало миттєво, наказавши скупити продукцію на місцевих ринках. Зафіксовані спроби забрати м'ясо, призначене для шпиталів Червоного Хреста. Окрім цього, через весняну повінь до Чернігова не могли доїхати селяни-постачальники³³. Місцеві торговці скористалися ситуацією і подали петицію губернатору. Вони наполягали на зміні цін, узаконених 27 січня 1916 р.: «запроваджена такса надзвичайно тяжка і збиткова для нас, бо худоба постійно дорожчає і обходиться нам набагато більше визначеної такси, бо тепер нам м'ясо коштує не менше 10 руб. за пуд і не має гарантії, що наступні купівлі не стануть дорожчими. Ціни на худобу зростають і продаж м'яса за вказаною таксою занадто збитковий. .... Продавати м'ясо по 18 коп. за фунт, в той час, як нам самим виходить по 25 коп., веде до остаточного нашого розорення»³⁴.

Порадившись, гласні вирішили не підвищувати ціни, а внести корективи, врахувавши інтереси і підприємців, і покупців. М'ясо вгодованої худоби, таврованої на міських бойнях, дозволили збувати вільно, без таксованих обмежень³⁵. Це, з одного боку, дало змогу торговцям варіювати цінами, з іншого – покупці в умовах ринкової конкуренції купували продукцію, керуючись критерієм доступності для сімейного бюджету.

Проте вже через місяць м'ясники знову зажадали нової таксації. Зокрема, власники ковбасних лавок Є. Мацко і В. Ціммерер двічі подавали відповідні клопотання до управи. Одне з них, що надійшло перед Великоднем, міське самоврядування відхилило. Рішення було вмотивованим, оскільки у передсвяткові дні стрімко зріс попит на продукти харчування, й торговці могли отримати чималі прибутки за рахунок збільшення товарообігу. Водночас підвищення такси на м'ясо та м'ясні делікатеси позбавило б шансу малозабезпечені верстви приготувати великодній стіл. Після святкових днів, коли попит і пропозиція зрівноважилися, гласні погодилися з думкою підприємців щодо зміни цін. Підштовхнув їх до такої думки й факт, що інтенданство зобов'язало міське земство закупити для державних потреб 1500 голів великої рогатої худоби³⁶. Цілком очевидно – це спричинило б дисбаланс між попитом і пропозицією та чергову таксацію. Врахувавши все, постановили: м'ясо вгодованої рогатої худоби, тавроване на міських бойнях, реалізовувати за домовленістю, але не більше 30 коп. за фунт, м'ясо молодій худобі і свинину – не більше 25 коп., фунт вареної ковбаси – 40 коп., шинки – 70 коп.³⁷ Для порівняння, у тогочасному Конотопі яловичина першого сорту коштувала 24 коп., другого – 21 коп., третього – 12 коп., свинина першого сорту – 25 коп., другого – 22 коп.³⁸

Не залишилися статичними й ціни на баранину. Як указувалося вище, зимою за фунт м'яса просили 11-13 коп. з огляду на якісні показники. У червні доводилося платити вже по 35 коп. Подорожчання продукції майже втричі продемонструвало, що міське самоврядування, вдаючись до таксації продуктів харчування, не тільки брало до уваги співвідношення попиту і пропозиції, але в окремих ситуаціях цілковито залежало від них. В умовах обмеженої пропозиції часом доводилося погоджуватися на високі ціни, йдучи на поступки підприємцям. Прикладом того й була ситуація з дорожнечою на баранину. Дозвіл на купівлю овець надавався Чернігівською повітовою земською управою. Улітку 1916 р. у губернському центрі таким правом користувався м'ясник Мельник, який, монополізувавши торгівлю, самостійно підвищив таксу. Хоча він і

порушив усталені норми, але громадське управління не могло покарати, оскільки не було інших продавців баранини. Тільки поява конкурентного середовища, вважали гласні, усунула б проблеми. Тому дума ухвалила рішення клопотати перед земською управою про розширення кола осіб із правом купівлі овець для забою. Невдовзі у пана Мельника з'явився конкурент, підприємець Д. Кубар, який продавав фунт баранини по 25 коп.³⁹ Можемо припустити, що згодом були й інші торговці, оскільки дума знизилася верхні межі цін до 18 – 22 коп. за фунт відповідно до гатунку⁴⁰. Однак у вересні вже згадуваний Д. Кубар прохав управу переглянути такси з огляду на подорожчання живої ваги худоби. Думці погодилися, щоби фунт задньої частини туші овечки коштував не більше 30 коп., передньої – 26 коп. Дана таксація стосувалася баранини, таврованої на міських бойнях. Привезену продукцію могли продавати на 2 коп. дешевше, тобто по 28 і 24 коп.⁴¹

Восени 1916 р. ще більше загострилися проблеми з доставкою м'ясної продукції на чернігівські базари. «... земська управа Чернігівського повіту, – зафіксовано у діловодній документації думи, – зобов'язана, відповідно до визначеної розверстки, постачати для армії певну кількість худоби і за її підрахунками у повіті недостатньо худоби, а привезення її з інших місць неможливе»⁴². Ринкова комісія підтвердила, що «торгівля свининою справді перебуває у вкрай складному становищі: свині у Чернігівському повіті дуже дорогі, купівля їх в інших повітах заборонена нашим торговцям...»⁴³. Віддзеркаленням того є протокол засідання думи від 12 жовтня. Тоді на порядку денному були клопотання підприємців про збільшення ціни на усі види і сорти м'яса. Зокрема, продавці свинини вимагали нової таксації, «оскільки по 25 коп. фунт вони продавати не можуть: свиней доводиться купувати у селах за дуже високими цінами не менше 13 р. 50 к. живої ваги; поїздки селами пов'язані з чималими витратами...». Торговці бараниною та яловичиною також ремствували на подорожчання худоби, різке скорочення її кількості. Якщо вирахувати кошти на купівлю худоби, транспортування, забій і т. д., то підприємницька діяльність збиткова, і «якщо нині вони все-таки продовжують займатися цим промислом, то лише тому, що звикли до цієї справи і страшаться, у разі припинення ними торгівлі м'ясом – адміністрація визнає це як провину»⁴⁴. При цьому відверто зізнавалися: «... змушені вдаватися до різноманітних способів, аби отримати хоч якийсь навар: прибавляють під час зважування м'яса кістки з іншої вбитої худоби і т. п...».

Члени ринкової комісії, попередньо ознайомившись з поданнями підприємців, схилилися до їхньої підтримки. Натомість під час обговорення на засіданні думи гласні підкреслили свідоме перебільшення торговцями подорожчання живої ваги худоби. Скажімо, живу овечку можна купити за 7,5 руб., а не за 13 руб., як вони твердять. Періодично комерсанти самовільно підвищують ціни на м'ясо, не лякаючись і штрафу 100 руб. Відтак, немає видимих причин змінювати таксу⁴⁵. Утім, у цілому, з січня по жовтень 1916 р. спостерігалася поступове, але невпинне подорожчання м'яса. Залежно від гатунку, яловичина зросла в ціні на 12-13 коп. (67-108%), свинина – на 5-7 коп. (25-39%), баранина – на 15-17 коп. (131-136%), ковбаса і шинка – на 10 коп. (відповідно на 33 і 17%).

Протягом року побільшала і вартість хліба. Ще у листопаді 1915 р. житній чорний хліб коштував 4 коп. за фунт, напівбілий – 4,5 коп., білий, «резовий», першого сорту – 15 коп., другого – 10 коп., французька булка вагою 45 золотників (1 золотник – 4,27 г.) – 6 коп.⁴⁶ Улітку 1916 р. (постанова думи від 10 серпня) фунт чорного житнього продавали по 5 коп., напівбілого – по 5,5 коп., білого «поклеванного» – по 6,5 коп.⁴⁷ Наприкінці серпня ціна на чорний хліб залишилася сталою – 5 коп. за фунт, а напівбілий купували вже по 6 коп., білий – по 7 коп. Незважаючи на підвищення такси, виробники оцінили її як занижку. Вони, по суті, поставили ультиматум громадському управлінню: або буде збільшена ціна, «або зовсім не буде хліба на базарах, або він буде продаватися лише у той час, коли не буде збитковим». Своє невдоволення аргументували подорожчанням інгредієнтів, необхідних для випічки, і дров. За їхньою калькуляцією, сплачуючи по 13 руб. за куль (5 пудів) борошна і по 54 коп. за пуд дров, хліб коштує на 3 руб. дешевше, ніж загальні витрати на його випікання. «... збиток у 3 рублі, – твердили підприємці, – очевидний і не вимагає доказів»⁴⁸.

На вересневому засіданні думи питання про таксацію хліба стало ключовим. По-

при позицію міського голови і кількох гласних не збільшувати ціни (місто отримало вагон житнього борошна, невдовзі мали прибути вагон пшеничного і два вагони жита), проголосували так⁴⁹: чорний житній хліб могли продавати по 6 коп., напівбілий – по 7 коп., білий «поклеваний» – по 8 коп. за фунт. У Києві, до речі, фунт чорного хліба коштував 7 коп.⁵⁰

Спостерігалось поступове підвищення такси і на французькі булочки, з 6 до 8 коп. Міське громадське управління періодично отримувало клопотання від власників булочних, зокрема, І. Шишкова, В. Нагеля, Є. Ольшевської та інших, які теж наполягали на збитковості виробництва у зв'язку з подорожчанням продовольства, робочої сили, промислових патентів тощо⁵¹. Загалом же, упродовж зими-осені 1916 р. житній чорний хліб зріс у ціні на 2 коп. (50 %), напівбілий – на 2,5 коп. (56 %), білий «поклеваний» – 2,5 коп. (45 %), французька булка – 2 коп. (33 %). Хоча хліб і дорожчав, однак його якість гіршала. Йдеться, зокрема, про зменшення ваги, водянистість, перемаркування сортів борошна, додавання в нього різноманітних домішок тощо⁵². Пшенична паляниця вважалась розкішною. У серпні фунт білого пшеничного хліба з борошна першого сорту коштував 16 коп. у кондитерських, якщо продавався на базарі – 15 коп., з борошна другого сорту – 13 коп.⁵³ На кінець 1916 р., твердить В. І. Качмала, у більшості міст Лівобережжя, маючи на увазі й Чернігівську губернію, повністю припинилося випікання білого хліба⁵⁴. Продовольча ситуація погіршувалась, сподівання на покращення життя, переконана дослідниця, залишилися марними. Політика твердих цін не виправдала себе, тому уряд вирішив до 1 лютого 1917 р. скасувати такси на більшість продуктів харчування (циркуляр від 20 грудня 1916 р.)⁵⁵.

Таким чином, викладений матеріал засвідчив, що в умовах глибокої економічної кризи 1916 р., спричиненої Першою світовою війною, регулювання цін на продукти харчування стало важливим напрямом роботи Чернігівської міської думи. Таксація здійснювалася з урахуванням, у першу чергу, загальнодержавної політики твердих цін, динаміки оптових цін, кореляції попиту і пропозиції на місцевих базарах. Представники міського самоврядування прагнули зважати на інтереси і продавців, і покупців. Утім, з огляду на пріоритетність постачання сільськогосподарської продукції для армії зменшилися товарообіг на внутрішньому ринку, виник дисбаланс між попитом і пропозицією, знецінювалися гроші. За таких обставин торговці вимагали підвищувати тверді ціни, і громадське управління Чернігова при дефіциті на м'ясному та хлібному ринках мусило час від часу збільшувати такси. Наприкінці 1916 р. політика твердих цін засвідчила нежиттєздатність і була згорнута на загальноімперському рівні.

1. Качмала В. Наростання загальної кризи на Лівобережній Україні в роки Першої світової війни / В. Качмала // Краєзнавство: Науковий журнал. – К., 2011. – № 4. – С. 244.

2. Шевченко В. Проблема біженців на Чернігівщині в роки Першої світової війни / В. Шевченко // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. – Чернігів, 1999. – Вип. 4. – С. 54.

3. Там само. – С. 55.

4. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 145, оп. 2, од. зб. 1439, арк. 9 зв.

5. Вільшанська О. Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни / О. Вільшанська // Український історичний журнал. – 2004. – № 4. – С. 56-71; Качмала В. Названа праця; Шевченко В. Названа праця.

6. ДАЧО, ф. 145, оп. 1, од. зб. 779, арк. 5, 5 зв.

7. Там само, оп. 2, од. зб. 1373, арк. 5.

8. Реєнт О. Кризові тенденції в аграрному секторі економіки в роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.) / О. Реєнт // Український селянин. Збірник наукових праць. – Черкаси, 2002. – Вип. 6. – С. 84.

9. ДАЧО, ф. 145, оп. 2, од. зб. 1411, арк. 4 зв.

10. Реєнт О. Україна в Першій світовій війні: сучасні науково-методологічні акценти / О. Реєнт // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 2007. – Вип. 16. – С. 99.

11. ДАЧО, ф. 145, оп. 2, од. зб. 1439, арк. 9 зв.
12. Там само, арк. 3 зв.
13. Там само, арк. 11.
14. Там само, арк. 10.
15. Реєнт О. Кризові тенденції... – С. 85.
16. ДАЧО, ф. 145, оп. 2, од. зб. 1411, арк. 5.
17. Там само, арк. 303 зв.
18. Там само, арк. 304.
19. Там само, од. зб. 1427, арк. 150.
20. Там само, арк. 12.
21. Там само, арк. 12 зв.
22. Там само, оп. 1, од. зб. 715, арк. 2.
23. Там само, оп. 2, од. зб. 1427, арк. 9.
24. Там само, од. зб. 1463, арк. 2.
25. Там само, од. зб. 1411, арк. 132.
26. Там само, арк. 1, 71 зв.
27. Там само, арк. 52.
28. Там само, арк. 71.
29. Там само, арк. 69.
30. Там само, арк. 69 зв.
31. Реєнт О. Кризові тенденції... – С. 84.
32. Вільшанська О. Названа праця. – С. 63.
33. ДАЧО, ф. 145, оп. 2, од. зб. 1411, арк. 132.
34. Там само, арк. 196.
35. Там само, арк. 133 зв.
36. Там само, арк. 176.
37. Там само, арк. 176 зв., 177.
38. Там само, од. зб. 1427, арк. 131.
39. Там само, од. зб. 1411, арк. 250 зв.
40. Там само, од. зб. 1427, арк. 283.
41. Там само, од. зб. 1411, арк. 344.
42. Там само, арк. 463 зв.
43. Там само, арк. 461 зв.
44. Там само, арк. 463.
45. Там само, арк. 464.
46. Там само, од. зб. 1427, арк. 461 зв.
47. Там само, арк. 290.
48. Там само, од. зб. 1411, арк. 332 зв.
49. Там само, арк. 333.
50. Там само, арк. 333 зв., 334.
51. Там само, арк. 418 зв.
52. Вільшанська О. Названа праця. – С. 63.
53. ДАЧО, ф. 145, оп. 2, од. зб. 1411, арк. 418 зв.
54. Качмала В. Названа праця. – С. 240.
55. Там само. – С. 243.

Рассмотрено важное направление работы Черниговской городской думы в годы Первой мировой войны – таксация продуктов питания; показана динамика цен на протяжении зимы-осени 1916 г. на примере продажи мяса и хлеба.

Ключевые слова: городская дума, торговля, продукты питания, таксация.

The important direction of Chernihiv City Duma's work during World War I is considered over – foodstuff taxation; price dynamics is demonstrated through the sale of meat and bread during winter – autumn 1916 year.

Key words: City Duma, trade, foodstuff, taxation.